DE GEMERTSE WEEFLADE

door Ad Otten

Het was in 1971 toen het gedemonteerde handweefgetouw van wijlen Jasper Hendriks (1) werd over gebracht van het voormalige kruidenhuis, waar het tijdelijk was ondergebracht, naar de oude "weefkaomer" in mijn huis, "den Traanpot" in de Kromstraat. Een drietal bejaarden,bekend met het ambacht van de vroegere thuiswever, waren erbij gehaald: Merien van Gemert en Piet van de Putten uit Gemert en Antoon Baselmans, damastwever uit Aalst.
Met hen scharrelend tussen de op de vloer uitgestalde onderdelen van het getouw, werd al snel ervaren dat alles, tot en met kleine houtjes en leren riempjes toe, zo zijn eigen naam had. De vaktaal van de Gemertse handwever zou nog lang daarna de boventoon voeren in het wevershuis "Den Traanpot". Het getouw van Jasse werd weer opgetuigd en in bedrijf genomen. De aloude Gemertse handweverij kwam weer tot leven. Aan de hand van vragenlijsten van het Nijmeegse instituut voor dialektkunde legde Piet Vos, de vaktaal van de Gemertse wevers vast, middels interviews met Piet van de Putten en Leo Penninx. Een schrift vol verhalen, herinneringen van Bert van Gemert over de thuisweverij, kwam weer boven water en Willem Vos sr. maakte zelfs uit zware eikenbalken (het overschot van het in 1967 gesloopte Slotje in de Deel)een getrouwe kopie van het eeuwenoude getouw.

Nu na tien jaar zijn alle zegslieden van toen overleden, maar veel van wat zij vertelden is vereeuwigd in publikaties van de heemkundekring (2), terwijl een ander deel nog is vervat in aantekeningen om verder te worden uitgewerkt. Het weefgetouw, inmiddels verhuisd naar de Heemkamer, is in vol bedrijf met de produktie van een bekend Gemerts artikel: brabants bont. Er wordt geweven met de zogenaamde "wisselbak". En met name over die wisselbak handelt dit artikel en wel omdat dat

ding bij de thuiswevers elders in de Meierij van Den Bosch bekend stond als "de Gîmmerse laaj".Het was Antoon Baselmans uit Aalst en damastwever van beroep, die ons daar indertijd op attent maakte (3).

Wat was nu die "Gîmmerse laaj?" Een Gemertse vinding? Een door een Gemerts bedrijf op de markt gebracht artikel?

Een exact antwoord op die vragen is (nog) niet gevonden. Wel kan aan de hand van literatuurbronnen (4) geschetst worden, hoe 'en wanneer deze toch niet onbelangrijke "verbetering" in de Meierijse weefnijverheid ingang vond. Het is nodig daarvoor terug te gaan naar het jaar 1733 toen de Engelsman John Kay in zijn geboortestreek (Lancashire) "de vliegende spoel" (=schietspoel) introduceerde.
Terwijl de weeflade op het getouw in zijn oudste vorm slechts diende om, met het in "de laaj" geplaatste "riejt", de inslagdraden vast tegen het weefsel te slaan, kreeg door de nieuwe techniek van Kay de weeflade aan beide uiteinden twee (spoel)bakken die buiten het getouw uitstaken. De schietspoel wordt over de baan van de weeflade,door een samenstelsel van touwen, van de ene bak naar de andere bak getrokken/

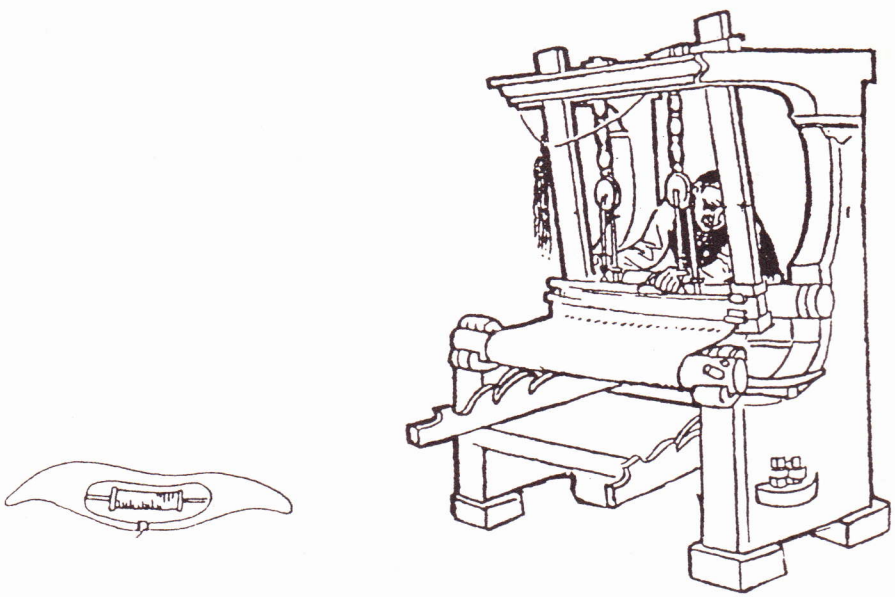

Weefgetouw, waarop nog niet gewerkt wordt met de zogenaamde vliegende spoel (ook wel snelspoel of schietspoel geheten), maar met de smietspoel (afb. links).

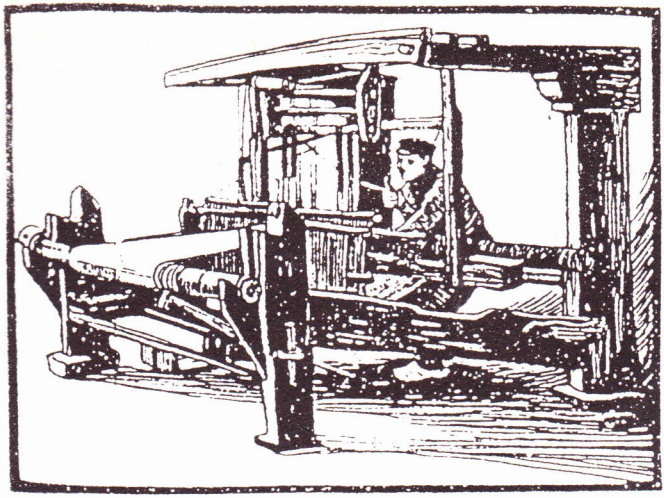

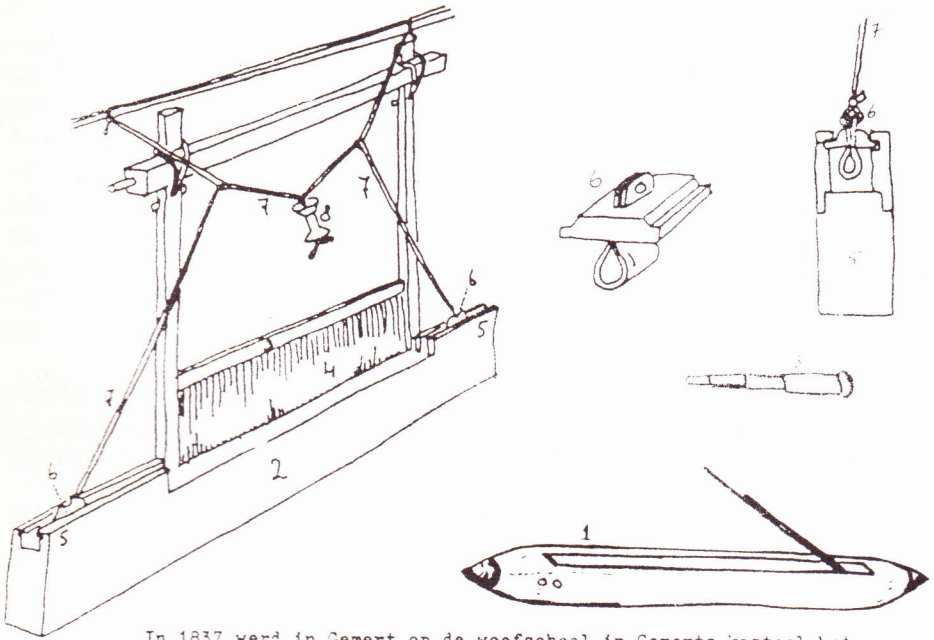

In 1837 werd in Gemert op de weefschool in Gemerts kasteel het zgn. weven met de vliegende spoel geïntroduceerd. Men kon daarmede niet alleen sneller maar ook breder weven. De schietspoel(1), met daarin het pijpje garen (3), wordt door trekken aan de klos(8), vanuit de schuifbak(5) aan de ene kant,naar de schuifbak aan de andere kant van de lade(2) "geschoten". De klos is door een samenstelsel van touwen(7) verbonden met een in de schuifbak beweegbaar plankje(6), waaraan een leren lus bevestigd is die de spoel telkens opvangt, wegstuurt etc.

geschoten. Kay maakte ook wieltjes onder de spoelen om de wrijving te verminderen. De wevers van Lancashire waren helemaal niet zo gelukkig met de nieuwe vindingen. Ze vreesden voor hun werk en terecht want sneller weven betekende immers minder werk. Het huis van Kay werd door opstandige wevers zelfs aangevallen. Terwijl de schietspoel slechts zeer geleidelijk ingang vond nam Kay de benen naar Frankrijk. In ons land vond de invoering van de schietspoel pas plaats na ongeveer een eeuw.Dat was in de periode 1830-1840 toen het hooggeïndustrialiseerde België zich losscheurde van het Koninkrijk der Nederlanden. Een belangrijk deel van de Belgische katoennijverheid verhuisde in die tijd naar Noord-Nederland (Holland en Twente), daarin aangemoedigd door de Nederlandse Handel Maatschappij die grote orders verstrekte aan in Nederland gevestigde katoenfabrieken. Terwijl in het buitenland al machinaal werd geweven, werd bij de opzet van de katoennijverheid in ons land (Twente) gekozen voor het systeem van de zogenaamde "verbeterde handweverij" oftewel het weven met de schietspoel, vanwege de lage lonen.

De politiek van de regering en van de NHM was er aanvankelijk op gericht om de katoennijverheid te concentreren in Twente en in steden als Haarlem em Leiden. De Meierij van Den Bosch kwam voor de vestiging van deze tak van nijverheid niet in aanmerking omdat men van regeringswege bang was dat de katholieke bevolking bezuiden de grote rivieren aansluiting zou zoeken met België.Intussen werd door Thomas Ainsworth met de steun van de NHM in Goor (Twente) een 'weefschool' gesticht, waar de Twentenaren het gebruik van de Engelse weefstoel konden leren. En in een paar jaar tijds verwisselden duizenden Tukkers zogezegd de bedelstaf voor de schietspoel.
De grote bestellingen van de NHM bleven in die jaren aanhouden en al snel lonkten m.n. Haarlemse ondernemers(Prévinaire en Couvreur) ook begerig naar het goedkope arbeidspotentieel in de Meierij van Den Bosch. De gevolgen bleven niet uit. In april 1837 vestigde zich een zekere Frederich Campbell, als gemachtigde van de Haarlemse firma Couvreur-Hartogh & Comp., op het kasteel van Gemert, waar hij een weefkantoor opende met een weefschool naar het voorbeeld van die van Thomas Ainsworth in Twente. Fred. Campbell was nota bene de broer van Robert Campbell, die als agent van de NHM in 1837 de leiding van de naar Nijverdal verplaatste weefschool (modelweverij) overnam van Ainsworth. De grote verdienste van Robert Campbell voor de nijverheid daar ter plaatse zou later

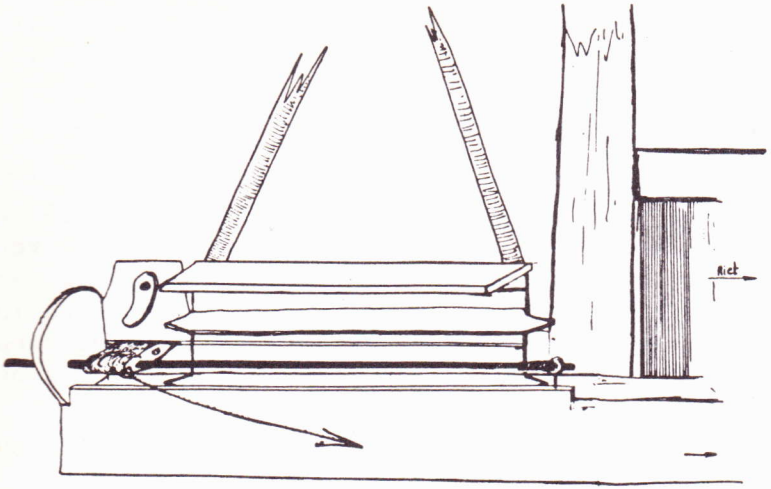

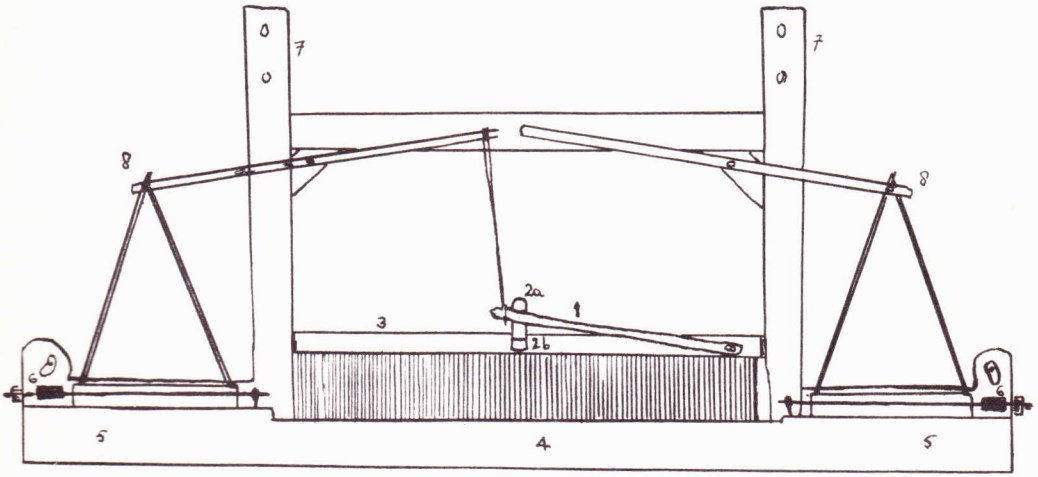

DE GIMMERSE LAAJ OF WISSELBAK. 1. het wissellatje, dat geplaatst kan worden in de standen 2a of 2b. Het wissellatje is door een touwtje verbonden met de hefboom 8. In stand 2a van het wissellatje wordt geweven met de bovenste spoel (d.i. de spoel in de bovenste spoelbak), in stand 2b wordt geweven met de onderste spoel. De hele spoelbak is dus beweegbaar en kan geplaatst worden in twee standen. De beweegbare spoelbak, aan hefboom 8 opgehangen, heeft in beide verdiepingen een groef, die parallel loopt met de groef waarin de hond of jager (6) zich in de ruststand bevindt (zie detailtekening). De wisselbak wordt met de einden (7) opgehangen in het weefgetouw.

worden gehonoreerd met het burgemeestersschap van Nijverdal. Zijn broer Frederich introduceerde in Gemert (en waarschijnlijk voor het eerst in de hele Meierij) de schietspoel. En in een paar jaar tijds was ook elke Meierijse wever omgeschoold van "wever mî de haand" tot "wever mî de vliejgende". De vliegende spoel, waardoor men niet alleen veel sneller maar ook veel breder stof kon weven, was al een aanmerkelijke verbetering, maar wanneer men in de inslag meerdere kleuren wilde gebruiken, moest men telkens met de hand de spoel verwisselen, wat vooral bij stoffen als brabants bont, erg veel oponthoud veroorzaakte. Hierin kwam verbetering door de invoering van de zogenaamde wisselbak.En die verbetering stond tot voor kort, bij de Meierijse thuiswever van weleer,nog bekend als de "Gîmmerse laaj".
De invoering daarvan moet in ieder geval hebben plaatsgevonden na de invoering van de schietspoel. En gezien het feit dat men elders (in het buitenland) al zoveel verder was in de techniek van het weven kan men gerust stellen dat de wisselbak geen echt Gemertse vinding geweest is maar eerder een introduktie van een in het buitenland reeds toegepaste techniek. Veel meer valt er over "de Gîmmerse laaj" niet te vertellen. Misschien dat een in gang gezet onderzoek naar de Gemertse rietmakerij van de familie Grassens nog nieuw licht werpt op dit toch wel intrigerende onderwerp uit de Gemertse handweverij. Een rietmakerij leverde immers dikwijls ook onderdelen als weefkammen en weefladen (5). Een ander handvat biedt misschien een diepgaand onderzoek naar de aktiviteiten van de fabrikanten Couvreur en Hartogh op Gemerts kasteel in 1837 en 1838. Couvreur was in 1837 in ieder geval betrokken bij de stichting van een constructiewerkplaats/machinefabriek te Feyenoord, waar spinmachines en "alle mogelijke andere werktuigen voor spinnerij en weverij" zouden worden vervaardigd (6).

De hierbijgaande tekeningen van "de Gîmmerse laaj" zijn afbeeldingen van de weeflade, die momenteel op het getouw in de Heemkamer in gebruik is bij de produktie van brabants bont.

NOTEN:

(1) Maria Hendriks had haar broer Jas beloofd dat ze er voor zou zorgen dat het eeuwenoude eikenhouten handweefgetouw, na zijn overlijden, in Gemert zou blijven. En zo gebeurde het ook. Terwijl de machinale weefgetouwen van Jas Hendriks werden verkocht aan Jan Verhagen, die in een schuur achter zijn woning in de Cortenbachstraat een machinale thuis-

weverij begon, werd het handweefgetouw in 1970 geschonken aan Heemkundekring "De Kommanderij Gemert". De zware zijstukken kunnen gedateerd worden als zijnde 17de of 18de eeuws, onderdelen zoals schietspoelen en weefladen zijn 19de eeuws. Het getouw met toebehoren is door Jas indertijd overgenomen van Jan de Fost uit de Sleutelbos. Een foto van Jan de Fost'aan het werk'werd gepubliceerd in Busselke 6: "De Gemertse Handwever, zijn vaktaal en zijn dagelijks leven".

(2) Artikelenreeks "Bert van Gemert vertelt" in Gemerts Heem, jaargangen 1978 en 1979.
Drs.P.Vos en Drs.M.v.d.Ven, De Gemertse Handwever, zijn vaktaal en zijn dagelijks leven, Busselke nr.6, Uitg.Heemkundekring Gemert, 1981.
Drs.Giel van Hooff, Johan Theodor Prinzen (1784-1864) en de Gemertse textielindustrie, Busselke nr.7, Uitg. Heemkundekring Gemert, 1981.

(3) De bejaarde Antoon Baselmans woonde in 1971 in de Emmastraat in Aalst. Als vakman-damastwever was hij in de regio Eindhoven welbekend als dé oud-ambachtelijke handwever op tal van manifestaties en demonstraties. Trots vertelde hij me nog damast geweven te hebben voor de koningin van Engeland en hij liet me een foto zien waarop hij was afgebeeld bezig met 'het partje' voor de koningin.

(4) Eureka, uitvindingen door de eeuwen heen van wiel tot computer, Uitg. Het Spectrum Utrecht-Antwerpen, 1975, pag.126 e.v.
Gedenkboek der Nederlandsche Handel Maatschappij 1824-1924.
Brugmans,I.J., Paardenkracht en Mensenmacht, 1976 (ongewijzigde herdruk), Nijhoff Den Haag, blz.74 e.v.
Mansvelt, Dr.W.M.F., Geschiedenis van de N.H.M. I;
Harkx,Dr.W.A.J.M., De Helmondse textielnijverheid 1794-1870, Dl.VIII Bijdr.Geschiedenis v.h.Zuiden van Nederland.

(5) Zo was in het midden van de vorige eeuw in Helmond gevestigd zekere Joachim Mathias Hosewitz, afkomstig uit het Rijnland. In 1841 was Hosewitz agent van de Haarlemse fabrikant Prévinaire. Daarvoor in 1838 staat hij echter te boek als rietmaker/fabrikant. Tientallen jaren nadien zijn leden van zijn gezin in Helmond nog bekend als weverskammenmakers (Zie: Harkx, De Helmondse textielnijverheid 1794-1870, Dl.VIII Bijdr.Geschiedenis v.h.Zuiden van Nederland).

(6) Burgers, R.A., 100 jaar G. en H. Salomonson - Kon. Stoomweverij te Nijverdal,(proefschrift) 1954, blz.154-155.

"Item Buscoducenses considerantes dolum et fraudum Geldrensium, iterum fortificaverunt se et obtinuerunt in Decembri castrum de Gemert, ex quo multa damna provenerunt ante devastationem ejusdum castri" (4).
Omdat over het in Gemert voorgevallene verder niets bekend is, is het moeilijk een juiste interpretatie te vinden. Werd Gemerts kasteel verwoest? Of geraakte het nadien in verval? Dat probleem doet zich voor bij het verval van meer bouwwerken in die tijd in onze streek, zoals o.a. de stenen torenmolen aan de Landweer te Helmond die vóór 1482/1484 'vervalt' tot 'toren'(5). Als enige aktie in onze streek is wel bekend de verbranding en verwoesting door de Geldersen van Veghel in het najaar van 1479 (6).

De neutraliteit geschonden

Alvorens in te gaan op de vraag welk "castrum de Gemert" het dan wel geweest moet zijn, dat bezet en verwoest werd, wil ik eerst enkele aanvullende argumenten geven voor de mogelijkheid dat dit inderdaad gebeurd is. Allereerst zijn er verschillende officiële stukken, waarin bij herhaling de neutraliteit van de Vrije Rijksheerlijkheid Gemert werd gegarandeerd. Zo beschikten hertog en hertogin Maximiliaan en Maria bij oorkonde van 22 maart 1479 in gunstige zin op een rekest van Arnold van der Dussen, commandeur van Gemert, waarin hij verzocht de Heerlijkheid Gemert te willen vrijwaren van de Gelderse oorlogen en haar neutraliteit te eerbiedigen. Zij bevalen daarop o.a. hun officieren in de Meierij van 's-Hertogenbosch die belofte te respekteren (7).
Verder werd op "Alre Heiligen avont", 31 oktober 1479, een akte van garantie van handhaving van de neutraliteit van Gemert getekend door o.a. Hendrik van Homoet namens Gelre,mits men zich daar niet in het conflict tussen Brabant en Gelre zou mengen (8).
Het is overigens geen uitzondering dat de onzijdigheid niet geëerbiedigd werd, want zo'n geval is ook bekend uit 1479/80 met de Vrije Heerlijkheid Ravenstein (9). Het is bovendien opvallend dat op 12 maart 1489 Maximiliaan en nu Filips de Schone hun officieren opnieuw gelastten de neutraliteit van Gemert te beschermen (10).
Uit de aanwezigheid van een Landweer op de grens van Gemert en Boekel al in 1478 (11) zou men ook kunnen concluderen,dat men in Gemert toch niet zo zeker was van zijn onschendbaarheid.

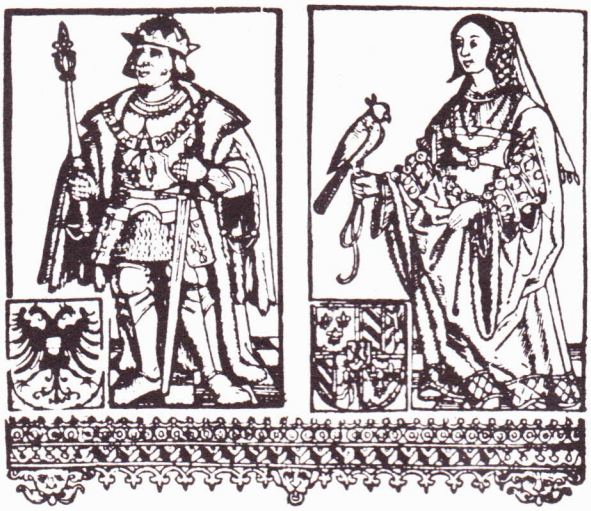

Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Boergondië, houtsnede uit de kroniek De Wonderlijcke Oorloghen van den Doorluchtigen Maximiliaen, Antwerpen 1530, (Kon.Bibliotheek 's-Gravenhage).
Bij oorkonde van 22 maart 1479 bevestigden en garandeerden zij de neutraliteit van de Vrije Rijksheerlijkheid Gemert onder soevereiniteit van de Duitse Orde.

De betrekkelijkheid van het respekteren van de neutraliteit van Gemert bleek later ook nog eens in o.a. 1513, toen op 8 mei de bode Henrick Otten vanuit 's-Hertogenbosch naar ondermeer Gemert werd gestuurd om te vernemen of het krijgsvolk zich daar tegen de door Brabant aangenomen Engelse huurlingen of tegen de Geldersen keerde en toen op 21 juni d.a.v. weer een bode met een besloten brief naar Gemert werd gestuurd met een oproep voor het volk daar in het leger te treden van graaf Hendrik III van Nassau, op dat moment legeropperbevelhebber in de Meierij (12).

Welk kasteel werd bezet en verwoest?

Even heb ik gedacht dat het vermelde verwoeste kasteel ook wel dat van Nederhemert zou kunnen zijn geweest. Bekend is namelijk dat dit dorp (genoemd 'Hemert') in 1478 door de Bosschenaren verbrand werd, waarbij ze o.a. het kasteel in brand staken en de kerk schonden(13). De anonieme Bossche kroniekschrijver heeft het echter over duidelijk verschillende feiten (14).
In Gemert zou men allereerst aan het kasteel van de Duitse Orde denken, maar men moet niet vergeten dat het ook wel dat van de oorspronkelijke Heren van Gemert, het 'hooghuis' van

Diederik van Gemert, geweest kan zijn. Het betreffende Hooghuis wordt nog genoemd in schepenakten van 1476(nog bewoond) en 1484 (onbekend), maar daarna niet meer (15).
Het vermoeden dat het werkelijk om dit laatste kasteel gaat wordt versterkt door het feit, waarop Ad Otten me wees, dat in die tijd 'officieel' beslag zou zijn gelegd op de goederen van wijlen Hendrik Celen, eigenaar van het Hooghuis tot zijn dood in 1478. Een en ander had merkwaardig genoeg niet zozeer iets te maken met de Gelderse oorlogen,als met de funktie van laatstgenoemde van rentmeester van de hertog van Brabant in de Meierij van Den Bosch. Bij zijn dood bleven namelijk verschillende rekeningen dienaangaande onbetaald, waardoor een proces ontstond tussen borgen en erfgenamen. In afwachting van de uitspraak van de Raad van Brabant in 1482 waren zijn goederen in beslag genomen (16).

Conclusie

Wanneer we de teksten van de Bossche kroniekschrijver nog eens goed bestuderen en de andere feiten ernaast zetten zou men het volgende vrijmoedig kunnen concluderen:
De Geldersen schonden in november 1479 de neutraliteit van Gemert, 'kraakten' het Hooghuis van de overleden Hendrik Celen en ondernamen van daaruit plundertochten in de omgeving. Een maand later kwam de hoogschout van Den Bosch met troepen om de goederen van Hendrik Celen in beslag te nemen en de Geldersen daarvan te verjagen. Onduidelijk blijft wie het kasteel verwoestte en wanneer, maar men zou kunnen vermoeden dat dat gebeurde bij de ontruiming.

NOTEN :

(1) Hermans, Verzameling kronyken I, p.65.
(2) Van Slichtenhorst, Gelderse geschiedenissen, p.281.
(3) Cuvelier, Dénombrements p.478.
(4) Hermans, Mengelwerk I p.216-217.
(5) Frenken, Helmonds Verleden I p.29-30, 164;
Gemeentearchief Helmond, Oud Adm. Archief nr.29.
(6) Hermans, Mengelwerk I p.214-215.
(7) Rijksarchief 's-Bosch, Kommanderije Archief Gemert inv.nr.89-90.
(8) idem idem inv.nr.98.
(9) Hermans, Charters Ravenstein I
(10) Rijksarchief 's-Bosch, Kommanderije Archief Gemert inv.nr.91.
(11) Gemerts Heem nr.66 (1977) p.14-15.
(12) Van Zuylen, Inventaris I p.268,269.
(13) Hermans, Mengelwerk I p.212-213;
Zandstra, Kastelen Betuwe p.27.

(14) Overigens is ook opmerkelijk dat Hemert (door Karel van Mansfeld) in 1589 werd verwoest, hetzelfde jaar als Gemert (door Maarten Schenck van Nydeggen) werd geplunderd. - Vgl. o.a. Van Zuylen, Inventaris II p.1974,1077; Beknopte Geschiedenis van Gemert (uitg.1980) p.131.
(15) Gemerts Heem Jrg.21 (1979) p.67 e.v.
(16) Gemerts Heem Jrg.21 (1979) p.74-75.
(n.b. Rentmeester van de hertog van Brabant in de Meierij van Den Bosch was toen Jan Heym, die in 1505 werd benoemd tot Hoogschout van Den Bosch; Tijdens de "bezetting" van het castrum van Gemert was Hoogschout Pieter van Vertaing (1471-1479) of Hendrik Dickbier (1479-1485) - Vgl. o.a. Varia Historica Brabantica V, p.64)